e-ISSN 2458-9934
ISSN 2146-7846

BOZİFDER

BOZOK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

YIL/YEAR:9
TEMMUZ-ARALIK/JULY-DECEMBER 2020
SAYI/ISSUE: 18

BOZOK UNIVERSITY JOURNAL OF FACULTY OF THEOLOGY

HAKEMLİ DERGİDİR.

BOZOK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ [BOZİFDER]
BOZOK UNIVERSITY JOURNAL OF FACULTY OF THEOLOGY [BOZIFDER]

Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi
On Behalf on Yozgat Bozok University Revelation Faculty Owner Dean
Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE / abdulkadir.dundar@yobu.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü
Responsible Manager
Doç. Dr. Mehmet TÖZLUYURT
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE / mehmet.tozluyurt@yobu.edu.tr

Baş Editör
Editor-in Chief
Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYEŞ/mehmet.altuntas@yobu.edu.tr

Editör Yardımcısı
Editorial Assistant
Arş. Gör. Esma AYGÜN YAKIN
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE/esma.yakin@yobu.edu.tr

Arapça Dil Editörü
Arabic Language Editor
Doç. Dr. Suat ERDEM
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE / suat.erdem@yobu.edu.tr

İngilizce Dil Editörü
English Language Editor
Arş. Gör. Hatice GÖKTAŞ
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE / hatice.goktas@yobu.edu.tr

Alan Editörleri (Temel İslam Bilimleri)
Field Editors (Basic Islamic Sciences)
Arş. Gör. Safiye İNCEYILMAZ MÜSLİM safiye.inceyilmaz@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Nevriye Sümeyra ÇALIK sumeyra.calik@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Muhammet Ali ERDAL m.ali.erdal@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Yasin CENAN yasin.cenan@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE

Alan Editörleri (Felsefe ve Din Bilimleri)
Field Editors (Philosophy and Religious Sciences)
Arş. Gör. Derya EREN derya.eren@marmara.edu.tr
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Arş. Gör. Esma AYGÜN YAKIN esma.yakin@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Arş. Gör. Hatice GÖKTAŞ hatice.goktas@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Arş. Gör. Rahime Eymen BAKIR r.bakir@marmara.edu.tr
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE

Alan Editörleri (İslam Tarihi ve Sanatları)
Field Editors (Islamic History and Arts)
Arş. Gör. Dr. Yusuf BALUKEN yusuf.baluken@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Arş. Gör. Tuğba ŞAHBAZ sahbaztugbaa@gmail.com
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE
Arş. Gör. Emre KARADAVUT emre.karadavut@yobu.edu.tr
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE

Yayın Kurulu
Editorial Board

PROF. DR. AHMET HİKMET EROĞLU
eroglu@divinity.ankara.edu.trKurum: Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE
PROF. DR. RECAİ DOĞAN
rdogan@divinity.ankara.edu.tr Kurum: Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE
PROF. DR. TALİP ÖZDEŞ
talip.odes@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. ERCAN ESER
ercan.eser@gmail.com Kurum: Çankırı Karatekin Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. GÜLHAN TÜRK
gulhan.turk@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. İRFAN GÖRKAŞ
igorkas@aku.edu.tr Kurum: Afyon Kocatepe Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. İSMAİL PIRLANTA
ismail.pirlanta@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. MEHMET TÖZLUYURT
mehmet.tozluyurt@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. MUSTAFA NECATİ BARIŞ
mnecati.baris@hbv.edu.tr Kurum: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. SUAT ERDEM
suat.erdem@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DOÇ. DR. ORHAN YILMAZ
orhan.yilmaz@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDULALİ ALİEV
a.aliev@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DR. ÖĞR. ÜYESİ MÜNTEHA BEKİ
munteha.beki@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DR. ÖĞR. ÜYESİ NİLÜFER ATEŞ
nilufer.ates@yobu.edu.tr Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DR. ÖĞR. ÜYESİ SELAHATTİN YAKUT
selahattin.yakut@gmail.com Kurum: Yozgat Bozok Üniversitesi, TÜRKİYE
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜMİT HARUN AKKAYA
harunakkaya@kayseri.edu.tr Kurum: Kayseri Üniversitesi, TÜRKİYE

Periyot
Period

Yılda 2 Sayı / Biannual

Grafik Tasarım ve Uygulama
Graphic Design Practice

TAVOOS

Basım Yeri
Place of Publication

Hermes Ofset Ltd. Şti.
İskitler/ Ankara

Baskı Tarihi
Publication Date

Aralık 2020

Yazışma Adresi
Correspondence Address

Yozgat Bozok Üniversitesi Erdoğan Akdağ Kampüsü, İlahiyat Fakültesi,
Atatürk Yolu 7. Km, 66900 Yozgat

Tel /Phone
Faks /Fax

+90 (354) 242 11 20 (pbx)
+90 (354) 242 11 21

URL

http://dergi.bozok.edu.tr/ilahiyat
http://dergipark.gov.tr/bozifder

e-posta
e-mail

bozokilahiyatdergisi@gmail.com

Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde 2012 tarihinde yayın hayatına başlayan Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER), **ULAKBİM TR DİZİN**, **ASOSINDEX** ve **SOBİAD** tarafından taranan, **EBSCO** ile **İSAM** veri tabanında ve **TÜBİTAK DERGİPARK** grubunda yer alan, yılda 2 kez (Haziran ve Aralık) basılı ve elektronik olarak yayımlanan süreli, hakemli ve akademik bir dergidir. Yayın dili Türkçedir; desteklediği diller İngilizce ve Arapçadır. Dergimiz, Sosyal ve Beşeri Bilimler, Temel İslam Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları, Felsefe ve Din Bilimleri alanlarında yapılmış tüm bilimsel çalışmaları, araştırma makaleleri, bildirileri, bilimsel raporları, gözlemleri ve kitap tanıtımlarını etik kurallar çerçevesinde yayımlar. Yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları BOZİFDER'e ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınamaz. Dergimizde yayımlanan tüm makaleler **iThenticate** intihal programı ile taranmaktadır ve **İSNAD** Atıf Sistemi yazım kuralları geçerlidir.

In Yozgat Bozok University Faculty of Theology, Bozok University Journal of Faculty of Theology (BOZIFDER), start publication life in 2012, is a periodical, refereed and academic journal which scanned by **ULAKBIM TR INDEX**, **ASOSINDEX** and **SOBIAD**, be included in **EBSCO** with **ISAM** data base and **TUBITAK DERGIPARK** group, published twice a year (June and December) as printed and electronically. Publication language is Turkish; supported languages are English and Arabic. Our journal publishes all scientific studies, research articles, notices, scientific reports, observations and book introductions which studied fields of Social and Human Sciences, Basic Islamic Studies, Islamic History and Arts, Philosophy and Religious Studies within the ethical rules. Legal and scientific responsibility of the published articles belong to the author. All rights of the published materials belong to BOZIFDER. These materials cannot be republished, duplicated or moved to an electronic enviroment partially or completely without permission. All articles published in our journal are scanned with **iThenticate** plagiarism program and The **ISNAD** Citation Style spelling rules are valid.

Danışma Kurulu / Advisory Board:
Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem APAK (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AYTEN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Rıza GÜL (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Asım YAPICI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin YAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Baki ADAM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram AKDOĞAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin ERUL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Celal TÜRER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemal TOSUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilaver GÜRER (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Durmuş ARIK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İrfan AYCAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail KÖZ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil ÇAKIN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kasım KÜÇÜKALP (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Sait REÇBER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AŞKAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Nahide BOZKURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat YATKIN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Öznur ÖZDOĞAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saffet KÖSE (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Prof. Dr. Salih KARACABEY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selim TÜRCAN (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sönmez KUTLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban ALİ DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Şamil DAĞCI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Vejdi BİLGİN (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli ATMACA (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Yaşar TÜRKBEN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer KIZIKLI (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet KALAYCI (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Rabiye ÇETİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM (Cumhuriyet Üniversitesi)

Hakem Kurulu / Board of Referees
(17. ve 18. Sayı)
Prof. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Kamil COŞKUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZKARCI (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban ÖZ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Prof. Dr. Yakup ÇOŞTU (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ÇELİK (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ÇETİN (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Cenan KUVANCI (Ordu Üniversitesi)
Doç. Dr. Emrah DİNDİ (Sinop Üniversitesi)
Doç. Dr. Enver BAYRAM (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülhan TÜRK (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan YERKAZAN (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Hikmet KOÇYİĞİT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail PIRLANTA (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ata AZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet TÖZLUYURT (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammed Ali YAZIBAŞI (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa KARA (On Dokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Selim YILMAZ (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer TAN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Necmettin PEHLİVAN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Orhan YILMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer ACAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri ÇAP (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Sefer YAVUZ (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Suat ERDEM (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman PAK (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Tahsin KOÇYİĞİT (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli ABA (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Yakup BIYIKOĞLU (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar DAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf Bahri GÜNDOĞDU (On Dokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah PAKOĞLU (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Alparslan KARTAL (Kafkas Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ersan ÖZTEN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Halil ÖZTÜRK (Yozgat Bozok Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Hilmi BİLGİ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Luay Hatem YAQOOB (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif CEYHAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mücteba ALTINDAŞ (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Münteha BEKİ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer ATEŞ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Osman AKTAŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sezai BEKDEMİR (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ümit Harun AKKAYA (Kayseri Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynel Abidin AYDIN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Hasan YÜCEL (Ankara Üniversitesi)
Dr. Yusuf BALUKEN (Yozgat Bozok Üniversitesi)

CITATION
Abdullah AYGÜN, Sümeyye İNAN "Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsîr Historiography", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 18, (2020/18) pp. 119-146.

GOLDZİHER VE M. H. EZ-ZEHEBÎ'NİN ÇAĞDAŞ TEFSİR TARİHİ YAZICILIĞINA TESİRİ

Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsîr Historiography

Abdullah AYGÜN

Dr. Öğr. Üyesi,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.
Assist. Prof.,
Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Theology, Deparment of Basic Islamic Sciences.
abdullah.aygun@erdogan.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9952-0414.

Sümeyye İNAN

Yüksek Lisans Öğrencisi,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Graduate Student,
Recep Tayyip Erdogan University, The Instutute of Social Sciences.
smyyeinan@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5457-5227.

Öz

19. yüzyıl öncesinde tefsir tarihine dair eser olarak, sadece bazı tabakât çalışmaları gösterilebilir. Müstakil tefsir tarihi çalışmaları 19. yüzyıl sonrasında başlamıştır. Avrupa'da gelişen bu çalışmalar metot bakımından daha önce görülmemiş özelliklere sahiptir. Bunun tefsir tarihi alanındaki ilk örneği, Alman müsteşrik Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) *Die Richtungen der Islamichen Koranauslegung* adlı eseridir. Goldziher Batı tarzı bir usulle telif ettiği bu çalışmasında tefsir tarihini, daha çok müfessirlerin ve tefsirlerin özelliklerini kendince belirleyerek tasnif etmiştir. Müfessirlerin tefsirlerini çoğunlukla subjektif bakışıyla tanıtmış, özellikle ihtilaf ve mezhep taassubu ihtiva eden görüşlere vurgu yapmıştır. Goldziher tarafından ortaya konulan tefsir tarihi yazımındaki modern metoda göre ilk müstakil eser, Mısırlı Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977) tarafından yazılmıştır. Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u ile şöhret bulan ve aslında Goldziher'e dayanan tefsir tarihi yazım yöntemi, daha sonra telif edilen çalışmaların tamamına yakınını etkilemiştir. Bu çalışmamızda, modern dönem tefsir tarihi yazıcılığının büyük ölçüde Goldziher ve takipçisi Muhammed Hüseyin ez-Zehebî tarafından şekillendiril-

KAYNAKÇA
Abdullah AYGÜN, Sümeyye İNAN, "Goldziher ve M. H. Ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi" Yazıcılığına Tesiri", *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) ss. 119-146. **Makale Geliş T.:** 18.09.2020 **Kabul T.:** 16.11.2020 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

mesi ve hem Arapça hem de Türkçe eserlere tesirleri incelenmiştir.
Anahtar kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, Modern Yöntem, Goldziher, Zehebî.

Abstract
Some works of Tabaqāt can be shown as work on the history of tafsīr before 19th century. On the other hand, independent history studies have begun not only for tafsīr but for many science branches in the modern period after 19th century. These studies, which started in Europe, have features that have not been seen before in terms of method. The first example of this in the field of tafsīr is the work of *Die Richtungen der Islamichen Koranauslegung* by German undersecretary Ignaz Goldziher. Goldziher has classified the tafsir history based on the orientation of the commentators from the first period in this work, which he uses a western style. He introduced the commentators' tafsīr s in a critical style, especially emphasizing the views involving dispute and sectarian nomism. The first known follower of the modern method in tafsir history writing created by Goldziher is the Egyptian scholar Muhammad Husayn al-Zahabī. Tafsir history writing method by Goldziher, who became famous with al-Zahabī's work titled *al-Tafsīr wa al-mufassirs*, affected almost all of the works that were later accommodated. In this study, the fact that Goldziher and his follower al-Zahabī shaped the modern tafsīr history writing was examined through its effects on Arabic and Turkish works that were accommodated in the same period.
Keywords: Tafsīr, Tafsīr History, Modern Method, Goldziher, al-Zahabī.

GİRİŞ[1]

Çağdaş dönemde yaygınlık kazanan tefsir tarihi yazım sistematiği, müsteşrik Goldziher (ö. 1921) tarafından oluşturulmuş ve onu takip eden[2] Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977) tarafından yerleştirilmiştir. Bu iddiayı bazı araştırmacılar birkaç cümle ile dile getirmiştir.[3]

[1] Bu makalede, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Sümeyye İNAN tarafından hazırlanan "Modern Tefsir Tarihi Yazımında Ignaz Goldziher ve Muhammed Hüseyin ez-Zehebî Etkisi" adlı Yüksek Lisans Tezi'nden önemli ölçüde faydalanılmıştır.

[2] Buradaki takipten maksat, Zehebî'nin tefsir tarihi yazıcılığında metot, şekil ve üslup bakımından Goldziher'in *Die Richtungen* adlı kitabını esas almasıdır. Kur'ân'a ve tefsire bakış açısından bir etkilenme söz konusu değildir. Nitekim o, eserinin hemen başında Kur'ân'ın önemini ve tesirini genişçe anlatır. (Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1/5-8.

[3] Bk. Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası-Bir Histografik Eleştiri Denemesi-", *İslâmiyât* 2/4 (1999), 64-71; İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", *Islâmiyât* 8/1 (2005), 14; a.mlf., "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği-Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri*, ed. Ömer Kara (Bursa: Kurav Yayınları, 2007), 106; Mesut Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Yazıcılığındaki Yeri", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010), 431; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal

Fakat tespitlerimize göre bunu araştıran bir çalışma yapılmamıştır. İşte bu çalışmada, söz konusu iddianın doğruluğu ve delilleri birçok açıdan incelenmiştir. Çağdaş dönem ile genel anlamda, Avrupa'da Rönesans, reform hareketleri ve sanayileşme ile başlayan ve sonra bütün dünyayı etkileyen yeni süreç kastedilmektedir. Tefsir tarihi yazıcılığı açısından özel anlamıyla ise Mustafa Karagöz'ün belirttiği[4] gibi Goldziher ile başlayıp halen devam eden dönemden söz edilmektedir. 19. yüzyıl öncesi ise klasik dönem kabul edilmektedir. Klasik dönem tefsir tarihi yazıcılığına kısa bir bakıştan sonra modern dönem ilimler tarihi yazıcılığının Avrupa'da geliştiği ve oradan da bize geldiği ifade edilmiştir. Bu ilimlerden biri olan tefsir tarihi yazımının, klasik dönemden çok farklı yeni bir yönteme dayalı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Modern tefsir tarihi yazımının ilk örneği olan Goldziher'in *Die Richtungen* adlı eserinin, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u kanalıyla tefsir tarihi yazıcılığımızı etki altına alışı incelenmiştir. Her iki eser karşılaştırılarak, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'daki ana başlıkların ve konu anlatımlarının önemli ölçüde *Die Richtungen* ile örtüştüğü ortaya konulmuştur. Ardından *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* kanalıyla bu yöntemin birçok eserde kullanıldığına işaret edilmiştir. Ayrıca esasen Goldziher'e dayanan yeni yönteme yöneltilen bazı tenkitlere de yer verilmiştir. Zehebî'nin, farklı müfessirlere, eserlere, örneklere yer vermesi, kendine özgü anlatımda bulunması mümkün olduğu halde oryantalist bir eseri takip etmesinin ve sonraki tefsir tarihi yazımına tesirinin farkına varılması bu araştırmanın temel hedefidir.

1. Klasik Dönem Tefsir Tarihi Yazıcılığı

Bilindiği gibi klasik dönemde tefsir tarihine ilişkin çağdaş dönem-

Gökkır vd. (Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/91-92; a.mlf., "Şiî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010), 244; Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 22, 105; Selim Türcan, "Yeni Bir Tefsir Tarihi Kuramı ve Yazımı Mümkün Müdür?", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 341; Abdullah Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 144.

[4] Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 105.

dekilere benzeyen müstakil bir eser bulunmamaktadır. Hadis tarihi, fıkıh tarihi, kelam tarihi, kimya tarihi, coğrafya tarihi gibi çalışmalar çağdaş dönemde Avrupa'da gelişen yeni çalışmalardır ve İslâm âlemine de buradan geçmiştir. Klasik dönemde bu ilimlerin tarihine dair bilgi kaynakları, biyografi esaslı tabakât, terâcim, vefeyât vb. kitaplardır. Tefsir tarihi ile ilişkilendirilebilecek eserler de "Tabakâtü'l-Müfessirîn" ve benzerleridir. Bunların ilki de Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından yazılmıştır.[5] Bu durum, hadis ve fıkıh alanındaki benzer çalışmalara göre oldukça geç kalındığını gösterir.[6] Zira hadis alanındaki rical ve cerh-tadil eserlerinin Süyûtî'den yaklaşık altı asır önce yani erken dönemlerde yazıldığı bilinmektedir. Fakat daha önce telif edilmiş tabakât ve ensâb türü kaynaklarda müfessirlerin bir kısmının tanıtıldığını da unutmamak gerekir. Süyûtî'den sonra talebesi Dâvûdî (ö. 945/1539) daha sonra Mehmed b. Mehmed Edirnevî (ö. 1050/1640'tan sonra), Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) ve Bergamalı Cevdet Bey (ö. 1926) aynı usulü devam ettirmiştir.

2. Modern Dönem Tefsir Tarihi Yazıcılığı

Avrupalıların coğrafi açılımlar ile sömürdükleri kaynaklara dayanan sanayideki baş döndürücü gelişim ve ayrıca zihniyetteki değişim, ilmî faaliyetleri de etkilemiştir. Modern veya çağdaş dönem olarak adlandırılan[7] bu yeni dönem bilimsel çalışmalarında, klasik dönemdeki kim,

[5] Abdülhamit Birışık, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/499.

[6] Genel tabakât kitapları yanında belli bir şehir, konu veya özellik dikkate alınarak tabakât esasına göre telif edilmiş çok sayıda eser vardır. Tabakât türünde ilk eser, Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Kitâbu Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eseridir. Bu eser, daha sonra tarih, nesep ve şehir esasına göre yazılan tabakâtlara kaynaklık etmiştir. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı alanın en meşhur telifleridir. Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Kitâbu Tabakâti'l-Muhaddisîn*'i hadis, Heysem b. Adî'nin (ö. 207/822) *Tabakâtü'l-Fukahâ*'sı fıkıh, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin (ö. 319/931) *Kitâbü'l-Makâlât*'ının Bâbu Zikri'l-Mu'tezile bölümü kelam, Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtu's-Sûfiyye*'si tasavvuf, İbn Cülcül'ün (ö. 384/994) *Tabakâtu'l-Etıbbâ ve'l-Hükemâ*'sı felsefe alanlarındaki ilk örneklerdir. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Tabakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/291-292.

[7] Alınan eğitim, çevre ve hâkimiyet gibi etkenler nedeniyle modern ve çağdaş kelimelerinin zihinlerde olumlu bir algısı olsa da bu çalışmada böyle bir anlamı olmadığını, sadece Batı'ya ait olanı ifade ettiğini belirtelim.

nerede, ne zaman sorularından daha çok, nasıl, niçin sorularına ağırlık verilmiş, bunların cevapları merkeze alınmıştır. Bu değişim, felsefe ve sosyoloji vb. ilimlerin gelişmesi sonucu, analitik düşüncenin daha önce görülmemiş derecede etkin olduğunu gösterir. Yani yeni dönemde klasik dönem ile mukayese edilemeyecek derecede analize önem verilmeye[8] başlanmıştır.

Muhtelif ilim dallarına dair tarih yazımının ve analitik düşüncenin gelişiminin temelinde akademiler vardır. Aristo'nun temsil ettiği eski yöntemlere karşı yeni bir bilim ve mantık anlayışı ortaya koyan Francis Bacon'a (ö. 1626) dayanan Avrupa Bilim Akademilerinin geçmişi 15. yüzyıla kadar gider. Bilimin ve bilimselliğin adeta kutsanmaya başlaması akademileri hızla geliştirmiştir. Öyle ki, 16. yüzyıla gelindiğinde İtalya'da yüzlerce akademi oluşmuştur. Bir asır sonra ise sadece Roma'da yüz otuz iki akademi açılmıştır. Akademi üyeleri (akademisyen) genellikle kimya, fizik, botanik ve anatomi branşlarında çalışmıştır.[9]

Akademiler sayesinde daha önce görülmeyen branşlaşma ve bir ilim dalında uzmanlaşma süreci başlamıştır. Klasik dönemde bulunmayan bu branşlaşma ve sadece bir alanda uzmanlaşma, beraberinde felsefe yanında felsefe tarihi, kimya ile kimya tarihi gibi birçok ilim dalında müstakil tarihçe yazımını getirmiştir. Bu tarih çalışmaları, her biri ilgili olduğu ilimden ayrı müstakil bir branştır ve uzmanlık gerektirir. Burada dikkat

[8] Klasik dönem çalışmalarında analiz yoktur denilemez. Mesela, Sa'lebî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın mukaddimesinde, kendinden önceki tefsir eserlerini oldukça dikkat çekici şekilde analiz eder. (Bk. Abdullah Aygün, "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 153. Sonra Süyûtî, *el-İtkân*'ın "Tabakâtü'l-Müfessirîn" adlı eserinin sekseninci son başlığında, tefsirin tabakalara dayalı kronolojik gelişim sürecini tasvir ederken yüzeysel de olsa analiz yapar. Buradaki analitik bakış, klasik tabakaları adeta aşamalara çevirmektedir. (Bk. Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2006), 4/167-175. Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561), *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserindeki "Tabakâtü'l-Müfessirîn" bölümü, tefsire dair diğer konular gibi el-İtkân'daki anlatıma dayanır. Bk. Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve mishâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2/546-547.

[9] Bu çalışmaların yazıya dökülmüş hali yani bilimsel makaleler ve bunların yayımlandığı süreli yayınlar, akademiler sayesinde ortaya çıkmıştır. Descartes, Pascal, Toricelli gibi isimler bu akademilerin üyeleridir. Akademilerin tarihine dair geniş bilgi için bk. Mustafa Yıldırım, "17. Yüzyılda Avrupa'da Kurulan Bilim Akademileri ve Bilimsel Gelişmelerdeki Rolleri", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/Özel (Aralık 2019), 96-113.

çekilen hususu, genel ilim tarihi ile karıştırmamak gerekir. İlim tarihi, başta fizik, kimya ve astronomi olmak üzere çeşitli alanlardaki buluşları, icatları ve gelişimi konu edinir. İlim tarihine dair eserler, 19. yüzyıl öncesinden beri yazılagelmektedir. Fakat ilim dallarından her biri için müstakil tarih yazımı, modern dönemde ortaya çıkmıştır.

Sözü edilen yeni yöntemin temel özelliği, tarihi çeşitli parçalara bölmesi ve sadece bilgi aktarımı yerine bilginin işlenmesi yani analize dayalı olmasıdır. Örneğin, Tefsir Tarihi eserlerindeki, sahabe, tâbiîn ve tedvîn dönemlerinde tefsirin özellikleri, rivayet ve dirayet tefsirinin kaynakları, zaafları gibi açıklamaların her biri analizdir ve yeni bir tarih yazım şeklidir. Klasik dönemdeki müfessir ve tefsir merkezli tefsir tarihi yerini ekoller, yönelişler ve yaklaşımlar merkezli yazıma bırakmıştır. Oysa tabakâtlar, alfabetik veya kronolojik sıralama ile ulemanın hayatı ve eserleri hakkında bilgi aktararak onları tanıtan biyografik eserlerdir. Bu yeni yöntemde ise müfessirler ve tefsirleri ikinci plandadır ve sadece konulara dair birer örnektir. Tefsirin başlangıcı, gelişim merhaleleri, yorum, analiz, sebep, sonuç, sorgu, özellikler, çıkarımlar, değerlendirme, çapraz ilişkiler kurma, tenkitçi bakış gibi hususlara önem verilir ki, bu özellikler tabakât türü eserlerde bulunmaz. Dolayısıyla çağdaş dönem tefsir tarihi yazıcılığında, yüzyıllara göre bölünmüş alfabetik veya kronolojik tabakât usulünün yerini, tefsirin doğuşu, gelişimi ve günümüze kadar geçirdiği aşamaları merhale merhale analize dayalı usul almıştır. Bu usulde müfessirlerin hayat hikâyeleri değil her dönemdeki tefsir faaliyetlerinin ve tefsir çeşitlerinin özellikleri ile bazı grupların tefsir anlayışı önemlidir.

Ignaz Goldziher'in ilk örneğini ortaya koyduğu çağdaş tefsir tarihi yazıcılığının karakteristik özelliği olan analitik bakış, tefsir tarihini oluşturan müfessir, eser, görüş, yaklaşım ve diğer olgulara dair arka plan okumalarını önemser. Tefsirdeki her gelişimin, hareketin sebeplerini ortaya koymaya, gelişim sürecini gözler önüne sermeye, sonuçları göstermeye, sorunları tespit etmeye, ilişkileri fark etmeye, kaynakları sorgulamaya, sınıflandırmaya, sınıflar arası ilişkiler kurmaya, mukayese yapmaya, değerlendirmeye, hüküm vermeye odaklanır.

Avrupa kaynaklı bu tarih yazıcılığı, İslâm coğrafyasında tesirini hemen göstermiştir. Zira bütün dünya gibi İslâm âlemi de güç ve etki

bakımından hızla yükselen Batı medeniyetinin etkisi altına girmiştir. Neticede, mağlupların galiplerini taklit etmeleri zorunlu bir kanunmuş gibi yönetim, üretim, sanat, mimari, çevre, eğitim gibi hayatın her alanında taklit ve özenti hâkim olmuştur. Eğitim ve öğretimin biçimleri, anlayışları, metotları ve araçlarından usuller ve zihniyete kadar ilmî faaliyetlerin hemen her aşamasında durum aynıdır. Örneğin, medreselerin kaldırılması, Darülfünun ve İlahiyat Fakültesi'nin açılması, burada Tefsir Tarihi, Hadis Tarihi, Kelam Tarihi, Tasavvuf Tarihi derslerinin okutulmaya başlanması,[10] yerli bir gelişme değil sözünü ettiğimiz etkinin sonucudur.

Hâlbuki başkalarının ürettiği kavramlara ve yöntemlere bağlanmak, yanlış bir tutumdur. Çünkü kavramların içi sahipleri tarafından doldurulur. İnsanlar ve dolayısıyla toplumlar, bir kavram dünyası içinde yaşar ve dünyayı bu kavramlar penceresinden okuyup anlamlandırırlar. Bütün nesneleri ve bu nesneler arasındaki ilişkileri anlamlandırmayı bu kavram dünyası ile sağlarlar. Müstakil, bağımsız ve orijinal ontolojik dünyalarını da böylece kurarlar. Toplumları birbirinden ayıran bu kavram dünyasına, dünya görüşü, paradigma, ideoloji, yorum gibi adlar verilir.[11] Bu kavramlar ile iktidar oluşturma arasında ilişki olduğu unutulmamalıdır.[12] O halde tefsir tarihi yazımında Avrupa'da gelişen paradigmanın alınması da aynı şekilde başka dünyalara tabi olmaktan başka bir şey değildir.

[10] Ahmet Yücel, "Hadis İlminde Tarih Anlayışı ve Hadis Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 280. Fıkıh Tarihini Seyid Bey, Tasavvuf Tarihini Mehmet Ali, Tefsir Tarihini Cevdet Bey, Hadis Tarihini Aksekili Hamdi Efendi, Kelam Tarihini Şerafeddin Efendi okutmuştur. (Bk. Ali Arslan, "İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010), 94.

[11] Mehmet Paçacı, "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem", *İslâmiyât* 4/4 (2001), 91.

[12] Örneğin, Edward Said (ö. 2003), büyük yankı uyandıran *Orientalism* adlı eserinde Foucault'un bilgi-iktidar formülasyonunu kullanarak iktidarla bilginin (sömürgeci Batı ile oryantalist bilginin) birbiriyle nasıl kaçınılmaz bir ilişki içerisinde olduğunu, dolayısıyla oryantalist çalışmalarla sömürgeci ülkelerin emperyalist çıkarları arasındaki bağlantıyı gösterir. (Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428-437.

2.1. Goldziher ve "Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung" Adlı Eseri

Modern dönemde tefsir tarihine dair yeni bir model ortaya koyan ilk müstakil eser, Montgomary Watt'ın deyimiyle "İslâmî çalışmalara ait modern akademik disiplinin kurucusu olarak hürmet gören"[13] Ignaz Goldziher'in *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı kitabıdır.[14] *Die Richtungen*, tefsir tarihine dair daha sonra yazılan eserlerin neredeyse tamamının rol modelidir. İslâmiyât araştırmalarının Avrupa bilim çevrelerinde bir sistem olarak kabul edilmesinde önemli bir rol oynayan Goldziher'in, *Muhammedanische Studien* (1890) adlı çalışması da sonraki dönemde yapılmış İslâm ilâhiyatı alanındaki çalışmaları derinden etkilemiştir.[15] Louis Massignon (ö. 1962), onun şarkiyatçıların gözünde İslâmî araştırmaların tartışılmaz üstadı olduğunu ve kendilerinin üzerinde geniş çapta etkilerinin bulunduğunu söylemiştir. Theodor Nöldeke (ö. 1930) onu Wellhausen ile birlikte deha olarak kabul etmiş, Arap ilâhiyatı ve felsefesi alanında rakibinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Zâkir Kâdirî Ugan, M. Fuad Köprülü ve İsmail Hami Danişmend, onun İslâm araştırmaları alanında önemli bir konumda olduğunu ifade etmiştir. Zeki Velidi Togan'a göre o, İslâmî ilimlerde müstesna bir yere sahiptir. Togan, İslâm Araştırmaları Enstitüsünce tercümesi teklif edilen eserler arasında Goldziher'in hadis ve tefsire dair eserlerinin de yer almasını istemiş, İslâm İlimleri ve Medeniyeti Kürsüsünde verilecek tefsir ve hadis derslerinin, Goldziher'in eserleri esas tutularak öğretilmesini tavsiye etmiştir.[16]

[13] Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 8.

[14] Tarihte yerini almış hiçbir çalışma geçmişten bağımsız, nevzuhur değildir. Bir birikimin üzerine oturmaktadır. Dikkatle bakıldığında, Goldziher'in de İbn Nedim'in *el-Fihrist* ve Süyûtî'nin *el-İtkân*'ındaki tefsir tarihi ile alakalı bölümlerden faydalandığı anlaşılmaktadır.

[15] Bulut, "Oryantalizm", 33/428–437.

[16] Kendisini samimi ve katı bir Yahudi olarak gören Goldziher, on üç yaşındaki Yahudiliğe kabul töreninde, dedelerinin imanına sadakat yemini ettiğini ve bu yeminini hiç unutmadığını söyler. Yahudi cemaatini, münafık ve sahtekârlıkla dolu materyalist ve gizli ateist olarak nitelemekle birlikte bu cemaatin menfaatlerini her zaman savunmuştur. Budapeşte Yahudi Mezarlığı'na gömülen müellifin, geride bıraktığı çok zengin kütüphanesi, Kudüs'teki İbrânî Üniversitesine nakledilmiştir. Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Said Hatipoğlu, "Goldziher, Ignaz",

Goldziher'in ailesi İspanya'dan Macaristan'a göç etmiş ve Moses olan soyadlarını Macarca Goldziher olarak değiştirmiştir.[17] İslâm'ın aslında Yahudiliğe dayandığını savunan Abraham Geiger (ö. 1874)[18] ve Alfred von Kremer (ö. 1889)[19] gibi hocaların talebesi olan Goldziher, Beyzâvî'nin tefsiri üzerine dersler verecek kadar ileri seviyede Arapça öğrenmiştir.[20] 1873-1874 yıllarında İstanbul, Şam, Beyrut, Kudüs'ü ziyaret etmiş ve Kahire'de bir süre kalmıştır.[21] Bu seyahatinde, Şam'da Tâhir el-Cezâirî (ö. 1852), Kahire'de Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi önemli isimlerle görüşmüştür. Özellikle Efgânî ile ilmî, fikrî ve siyasi müzakereler yapmış ve ondan övgüyle bahsetmiştir.[22]

Goldziher'in çeşitli dillerde yayımladığı kitap ve makalelerinin sayısı yedi yüzü aşmaktadır. 1920'de yayınladığı *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı Almanca eseri, en önemli çalışmalarından biridir. Louis Massignon'un, "Goldziher'in Şaheseri" olarak nitelediği[23] ve altı bölümden oluşan eser, aslında 1913'te Upsala Üniversitesi'nde verdiği konferanslara dayanır. İlk olarak Ali Hasan Abdülkâdir tarafından 1944'te *el-Mezâhibü'l-İslâmîyye fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla Arapçaya çevrilmiştir.[24] Bu çeviri, sadece ilk üç bölümü kapsar. Daha sonra Abdulhalîm en-Neccâr, 1955'te *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî* adıyla

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/102-105.

[17] Ignaz Goldziher, *Zahiriler "Sistem ve Tarihleri"*, trc. Cihad Tunç (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 9.

[18] Geiger, Kur'ân'ın Yahudi kaynaklarına dayandığı iddiasını ispatlamaya yönelik hazırladığı teziyle ödüle lâyık görülmüştür. (Salime Leyla Gürkan, "Geiger, Abraham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/471.

[19] İslâm tarihini sistematik bir biçimde ele alan ilk uzman Alfred von Kremer olmuştur. Viyana Şark Akademisi'nde görev yapan Kremer, otuz yıl boyunca İskenderiye, Kahire, Beyrut ve civarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na danışman olarak hizmet etmiştir. Bk. Bulut, "Oryantalizm", 33/428-437.

[20] Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 43-45.

[21] İbrahim Hatipoğlu, "Yakın Doğu Seyahati ve Eserleri Bağlamında Ignaz Goldziher ve İslâm Dünyası ile Fikrî Etkileşimi", *Marife* 3 (2002), 111.

[22] Hatipoğlu, İbrahim, "Yakın Doğu Seyahati", 120.

[23] Hatipoğlu, Mehmet Said, "Goldziher, Ignaz", 14/104. Ünlü müsteşrik Hellmut Ritter, Goldziher'in bu eserini değerlendiren bir yazı (Der Islam, 1921, XII, 114-122) yayımlamıştır. (Hüseyin Yaşar, "Alman Oryantalistler Bağlamında Tefsir Tarihi Yazımında Oryantalist Bakış Açısı", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 216.

[24] Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", 70.

tamamının çevirisini yapmıştır.[25] Goldziher'in, 1915'te basılan *Tarihte ve Günümüzde Tefsir Tarihi Araştırmaları* adlı tefsir tarihine dair bir eseri daha vardır.[26]

Die Richtungen'in "Tefsirde İlk Merhale" adlı ilk bölümünde kıraat farklılıkları, sahabe mushafları ve Kur'ân'ın ilâhî kaynaklı (vahiy) olmadığı anlatılır. İkinci bölümde "Rivayet Tefsiri" başlığı altında, Kur'ân tefsirinden sakınmanın gerekli olup olmadığı, israiliyat, rivayetin ilimdeki konumu, tefsirde İbn Abbâs'ın yeri, Taberî ve tefsiri gibi konular ele alınır. "Kelâmî Tefsir" adlı üçüncü bölümde, tefsirde Mutezile mezhebi, muhalifleri, Zemahşerî ve Keşşâf gibi konular işlenir. "Tasavvufî Tefsir" adlı dördüncü bölümde, vahdet-i vücûd düşüncesi, İhvân-ı Safâ, Gazzâlî, İbn Arabî ve tefsir konuları üzerinde durulur. Beşinci bölümde, "Mezhebî Tefsir" başlığıyla Hâricî, Şiî ve Sünnîlerin tefsir anlayışı incelenir. Altıncı ve son bölümde ise "Modernist Tefsir" başlığında, Hint ve Mısır coğrafyasındaki gelişmeler, müfessirler ve yaklaşımları anlatılır. Bu genel başlıkların altında, tefsir tarihi ile ilgili birçok konu işlenir. Goldziher tarafından *Die Richtungen*'de oluşturulan bu tefsir tarihi şablonu, daha sonra kaleme alınan eserlerinin çoğunda kullanılmıştır.

Die Richtungen'in sadece bölüm başlıkları bile tefsir tarihi yazıcılığında modern yönteme dair çok şey ifade etmektedir. Öncelikle belli bir analitik bakışın sonucu olarak, tefsirin gelişim süreci merhaleler/aşamalar üzerinden okunmaktadır. Bölümleme yani tarihi parçalara ayırarak ele alma temel özellik olarak görülmektedir. Müfessirler ve eserleri özelliklerine göre kategorize edilmektedir. Bu bölümler ve kategorilerde kullanılan başlıklar, hüküm inşa etmekte, zihinleri yönlendirmektedir. Tefsir tarihinin itikadî mezhepler üzerinden anlatımına önem verilmektedir.[27] Bu yaklaşım, oryantalistlerin klasik bakış açısı-

[25] Hatipoğlu, Mehmet Said, "Goldziher, Ignaz", 14/104. Eser, 1996'da Mustafa İslamoğlu tarafından "İslam Tefsir Ekolleri" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Hem Abdülhalîm en-Neccâr'ın Arapça, hem de Mustafa İslamoğlu'nun Türkçe çevirilerindeki çok sayıda hataya dair geniş bilgi için bk. Ömer Özsoy, "Kitap Değerlendirmesi (İslam Tefsir Ekolleri)", *İslâmiyât* 1/1 (1998), 111-122.

[26] Walter Björkman bu esere dair bir analiz yazısı (Der Islam, 1913, VII, 149-154) yayımlamıştır. (Yaşar, "Alman Oryantalistler Bağlamında Tefsir Tarihi Yazımında Oryantalist Bakış Açısı", 216.

[27] Arapça çevirilerinde eserin adının "İtticâhât" değil de "Mezâhib" olması, mütercimlerin onun temel özelliğini yansıtma çabasındandır.

nı yansıtması bakımından sürpriz değildir. Merhalelerin, yönelişlerin ve tefsirlerin özelliklerinin anlatılması aynı zamanda mukayese imkânı sağlamaktadır.

Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung'daki sistematik ve analizler, klasik yönteme alışık olan Müslüman müellifler tarafından hayranlıkla karşılanmıştır. *Die Richtungen*'in Arapça mütercimlerinden Abdülhalîm en-Neccâr'ın, "Metot ve üslup bakımından alanının ilk örneğidir... Yeni ve özgün bir çalışmadır... Yeni açılımlar kazandırmıştır. Tefsir ekollerinin en ilginç örneklerini verdiğinden herhangi bir araştırmacının göz ardı edemeyeceği bir çalışma olduğu..."[28] şeklindeki takdim cümleleri, alışılmış olandan oldukça farklı, çarpıcı bir bakış açısı sunan, verilerden daha önce düşünülemeyen sonuçlar çıkaran, çapraşık ilişkiler kuran bu yeni yönteme hayranlığın örneklerinden sadece biridir.

Goldziher tarafından temeli atılan bu modern tefsir tarihi yazım yönteminin İslâm âleminde yerleşmesini ve yaygınlaşmasını ise Muhammed Hüseyin ez-Zehebî sağlamıştır. Arapça çevirilerin de ilgi çekmesinin bunda payı olduğu söylenebilir. Fakat onun *Die Richtungen*'e dayanarak kaleme aldığı[29] *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eseri yanında bu çevirilerin etki oranı çok azdır. Dolayısıyla müstakil veya diğer bir ifadeyle sistematik[30] tefsir tarihi yazım yönteminin İslâm âlemine transferi Zehebî aracılığıyla gerçekleşmiştir. Şimdi, Zehebî'nin *Die Richtungen*'i

[28] Bk. Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*, trc. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 3. Aslında bu etkilenmenin çarpıcı örnekleri çok daha önceki tarihlerde başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657), *Cihannümâ* adlı coğrafya eserinin ilki ve ikincisi arasındaki fark, bunun çarpıcı örneklerindendir. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*'yı yazarken bazı batılı kaynakları elde eder. Bu eserlerdeki coğrafya anlatımı karşısında hayranlığını gizleyemez ve oradan öğrendiği yeni bakış açısı ve sistematik ile *Cihannümâ*'yı yeniden yazar. İlk eser ile ikincisi arasındaki perspektif farkı çok büyüktür. Bk. Orhan Şaik Gökyay, "Cihannümâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/541-542.

[29] Örtüşen başlıklar ve cümlelerden, Zehebî'nin eserin Almanca orijinalini değil de Arapça tercümelerini, daha çok Ali Hasan Abdulkâdir tarafından yapılan ilkini kullandığı anlaşılmaktadır.

[30] Bazı araştırmacılar, bu yeni yönteme sistematik tefsir tarihi adını vermektedirler. Fakat tabakât vb. eserlerin de kendine göre bir sistematiği olduğundan, yeterince tanımlayıcı/ayırıcı olmadığı için bu ifadeyi kullanmakta çekimser kaldık. Onun yerine, daha anlaşılır olduğu için "modern dönem tefsir tarihi yazıcılığı" ifadesini kullandık.

(n Arapça tercümelerini) temel kaynak olarak kullanışını, önce ana hatlarıyla sonra ayrıntılarıyla görmeye çalışalım.

2.2. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn

et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin, Ezher Üniversitesinde hazırladığı (1946) doktora tezidir. Bu çalışma, 1961'de iki cilt, daha sonra Şîa hakkındaki çalışmaları ilave edilerek üç cilt olarak neşredilmiştir. Yöntem ve üslup olarak *Die Richtungen*'den etkilenen *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, çağdaş dönemde bir Müslüman müellif tarafından yeni yöntem ile telif edilen ilk müstakil[31] eserdir. Bunu Zehebî'nin bizzat kendisi şöyle ifade eder: "Bu konu yeni ve özgündür... Benden önce bu çalışma gibi eser telif eden olmadı."[32] Müellif, çalışmasının ilk olduğunu söylerken yeni bir yöntem ile yazıldığını belirtmektedir. Kendisinden önce yeni yöntem ile tefsir tarihi yazan olmadığını söylerken de İslâm âlemini kastetmiş olmalıdır. Zira eserini tanıtırken vurguladığı, "Tefsirin doğuşundan, gelişiminden, müfessirlerin yöntemlerinden, mezhebî ve diğer tefsir çeşitlerinden ve çağdaş tefsir akımlarından bahseden bir çalışmadır"[33] şeklindeki özelliklere dayalı tefsir tarihi yazım yöntemini kendisi keşfetmemiştir. Bu özelliklere ilk defa Zehebî'nin de kaynak olarak kullandığı Goldziher'in kitabında, yaklaşık yirmi beş yıl önce yer verilmiştir.

et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, bir giriş ve dört ana bölümden[34] oluşmaktadır. İlk bölümde, "İlk Merhale: Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir" başlığı altında, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı hangi şekillerde ve ne kadarını tefsir ettiği konuları işlenmektedir. Sahabenin Kur'ân ve tefsir anlayışı ele alınmaktadır. "İkinci Merhale: Tâbiîn Döneminde Tefsir" adlı ikinci bölümde, tâbiîn döneminde tefsirin özellikleri, tefsir ekolle-

[31] Zehebî'den önce örneğin, Zürkânî'nin (ö. 1948) *Menâhilü'l-İrfân*'ındaki (ilk baskısı 1943) tefsir tarihine dair bölümde (2/265-326) benzer bir yöntem görülmektedir. Fakat *Menâhil*, tefsir tarihi değil, Kur'ân ilimleri eseridir.

[32] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/13. Ayrıca bk. Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği", 105.

[33] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/12.

[34] Müellif tarafından, eserin üç bölüm olduğu ifade edilmiştir. Ancak yüz sayfayı aşkın "Hâtime" denilen ve modern dönem tefsir akımlarının ele alındığı kısım, dördüncü bölüm sayılabilir.

ri, ihtilaflar, tefsirde önemli isimler anlatılmaktadır. Üçüncü bölümün başlığı, "Üçüncü Merhale: Tedvin Döneminde Tefsir"dir. Burada tedvin döneminde tefsirin özellikleri, rivayet ve dirayet tefsiri, Mutezile, İmâmiyye, Bâtiniyye, Zeydiyye ve Havâric gibi mezheplerin görüşlerini yansıtan makbul olmayan dirayet tefsirleri ve israiliyat konuları üzerinde durulmaktadır. Tedvin döneminden sonrasını merhalelere bölmeyen Zehebî, bu bölümde rivayet ve dirayet tefsirlerinden sonra Tasavvufî Tefsir, Felsefî Tefsir, Fıkhî Tefsir, Bilimsel Tefsir başlıkları ile bazı tefsir çeşitlerini ele almaktadır. Hâtime: Modern Dönemde Tefsir Çeşitlerine Genel Bakış adlı son başlıkta ise Bilimsel Yöneliş, Mezhebî Yöneliş, İlhâdî Yöneliş ve İctimâî-Edebî Yöneliş konularını işlemektedir. Bu arada çok sayıda müfessir ve eseri hakkında bilgi vererek, klasik yöntemi de terk etmemektedir.

M. H. ez-Zehebî'nin bu eseri, birkaç husus hariç tamamen *Die Richtungen*'i takip etmektedir. Tefsir tarihinin ele alınışındaki genel bölümleme, *Die Richtungen* ile neredeyse aynıdır. Bölümlerde üzerinde durulan konular da hemen hemen aynıdır. Örneğin, tefsirde İbn Abbâs'ın yeri, tâbiîn dönemi müfessirleri, sahabe ve tâbiînin tefsirde ihtilafları, tefsirde israiliyat, Taberî'nin önemi, selefin tefsirden sakınması, mezhep farklılıklarının tefsire yansıması, Mu'tezile ve meşhur müfessirleri, İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) eleştirileri, Havâric ve Şîa'nın Kur'ân ve tefsir anlayışları gibi konuların genel anlatımı, verilen örnekler hatta bazı paragraflar birebir örtüşmektedir.

Her iki kitabın genel başlıkları bir araya getirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: *Die Richtungen Der Islamischen Koranauslegung*; Tefsirde İlk Merhale, Rivayet Tefsiri, Kelâmî Tefsir (Dirayet Tefsiri), Tasavvufî Tefsir, Mezhebî Tefsir ve Modern Tefsir konularından oluşur. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*; İlk Merhale Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir, İkinci Merhale Tâbiîn Döneminde Tefsir, Üçüncü Merhale Tedvin Döneminde Tefsir Rivayet Tefsiri Dirayet Tefsiri Bazı Mezheplerin Tefsirleri Tasavvufî Tefsir Felsefî Tefsir Fıkhî Tefsir İlmî Tefsir, Modern Dönem Tefsir Çeşitleri İlmî Mezhebî İlhâdî İctimâî-Edebî Tefsir. Görüldüğü üzere M. H. ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u, *Die Richtungen* ile aynı başlıklara sahiptir. Fakat hacim

olarak daha büyük olduğu için konular, daha fazla bilgi ile daha geniş anlatılmıştır.

Zehebî, tefsir tarihi yazımında Goldziher'in ortaya koyduğu yeni yöntemi benimsemekle beraber İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) eser ve yaklaşımlarından da etkilenmiştir. Ayrıca Süyûtî'nin *el-İtkân*, Zerkeşî'nin *el-Burhân*, İbn Haldûn'un *Mukaddime* adlı eserlerinden de faydalanmıştır. Yine Ahmed Emin'in İslâm düşünce tarihine dair eserleri kaynakları arasındadır. Fakat bunların tesiri, oran olarak Goldziher'den çok daha azdır. Çünkü *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'da yöntem, üslup ve şekil bakımından *Die Richtungen* esas alınmıştır. Bunun yanında Zehebî, Goldziher'in, Kur'ân, İslâm, İslâmî ilimler, tefsir, kıraat gibi konularda doğru ve kabul edilmesi mümkün olmayan açıklamalarını[35] tenkit eder. Tenkitler de onun *Die Richtungen*'in Arapça çevirilerini takip ettiğini gösterir. Eserin girişinde yer alan, tefsir, tevil, tercüme kavramları, aralarındaki farklar ve tefsirde ihtilaf nedenleri, sahabe ve tâbiîn tefsirlerinin bağlayıcılıkları, Mekke, Medine ve Kûfe tefsir ekolleri, dirayet tefsirinin makbul ve makbul olmayan şeklinde ikiye ayrılması gibi konu ve hususlar *Die Richtungen*'de bulunmaz.

Goldziher'i takip ederek çağdaş tefsir tarihi yazım yöntemini benimseyen M. H. ez-Zehebî'nin bu tavrı, kendinden sonraki çalışmaların çoğunu etkilemiştir. Öyle ki, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, daha sonra kaleme alınan tefsir tarihi eserlerinin tamamına yakınına temel kaynak ve örnek olmuştur. Bu tesirin dışında kalan çok az sayıda eser gösterilebilir. Şimdi de bu etkiyi örnekleriyle görmeye çalışalım.

2.3. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn'un Sonraki Çalışmalara Tesiri

et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn'u model alan Arapça ve Türkçe çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî'nin 1985'te hazırladığı doktora çalışması olan *İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Karni'r-Râbi' 'Aşer* adlı eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere on dördüncü hicri asırda yaşamış müfessirler, tefsirleri ve yöntemlerinin tanıtıldığı eserin giriş bölümünde, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'dan fayda-

[35] Goldziher'in İslâm, Kur'ân ve İslâmî ilimlere dair bilgi, yöntem ve yorumlarındaki ciddi yanlışlara dair geniş bilgi için bk. Tahsin Görgün, "Goldziher, Ignaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/105-111.

lanılarak tefsirin doğuşu ve altı merhalede gelişimi özetlenmektedir. Merhalelerin özelliklerinin anlatımında, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* kaynak gösterilmektedir.[36] Böylece ilk defa Goldziher tarafından ortaya konulan yeni yöntem Zehebî'den alınarak sürdürülmektedir. Rûmî, çeşitli fırkaların tefsir anlayışlarını, Goldziher ve Zehebî gibi anlatmaktadır. Kur'ân'a bilimsel yönelişe dair değerlendirmeler[37] ve Kur'ân'a edebî yaklaşımın önemi[38] de aynı şekilde işlenmektedir.

Fazl Hasan Abbâs'ın, 2005 yılında hazırladığı doktora tezine dayanan *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Esâsiyyâtühû ve İtticâhâtühû ve Menhecühû fi'l-'Asri'l-Hadîs*, adlı eserinde de et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn'un tesiri görülmektedir. Her iki kitabın giriş bölümünde aynı konular aynı şekilde işlenmekte, tefsir tarihi, merhaleler ve bu merhalelerin özellikleri üzerinden ele alınmaktadır. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'da olduğu gibi ilk merhale Hz. Peygamber, ikinci merhale sahabe, üçüncü merhale ise tâbiîn dönemleridir. Hz. Peygamberin Kur'ân'ın ne kadarını tefsir ettiği ve İbn Abbâs'ın tefsirdeki konumu konularına yer verilmektedir.[39] Daha çok Kâsımî, (ö. 1914) Mevdûdî (ö. 1979), Şinkıtî (ö. 1974), Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974) gibi modern dönem tefsir çalışmaları tanıtılan eserde, israiliyat konusuna Goldziher ve Zehebî gibi çok önem verilmektedir.[40] Tefsirde ihtilaf nedenleri konusu *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'daki gibi anlatıldıktan[41] sonra Beyanî, Fıkhî, Akaidî, İlmî, Mevzuî ve Munharif gibi yönelişler ele alınmaktadır. İctimâî tefsir ekolü anlatımı da hemen hemen aynıdır.[42] Fazl Hasan Abbâs'ın, cumhur ekolü gibi bazı isim-

[36] Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İttiçâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi' 'aşar* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 32.

[37] Rûmî, *İttiçâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi' 'aşar*, 551,559; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/417, 426.

[38] Rûmî, *İttiçâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi' 'aşar*, 547.

[39] Fazl Hasan Abbâs, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn esâsiyyâtühû ve ittiçâhâtühû ve menhecühû fi'l-'asri'l-hadîs*, (Ürdün: Darü'n-Nefâis, 2016), 1/123-168; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/33-91.

[40] Abbâs, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/226-236.

[41] Abbâs, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/277-284; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/122-126.

[42] Abbâs, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/13,89, 229; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/483, 505, 518. Yani başka isimlere, eserlere, örneklere yer vermesi, kendi anladığını anlatması mümkün olduğu halde, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u takip etmektedir.

lendirmeleri hariç, tefsirdeki diğer yöneliş ve ekolleri anlatımında da durum farklı değildir.

Ülkemizde tefsir tarihine dair en bilinen eser İsmail Cerrahoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Fakat Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* adlı bu çalışması, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'un özeti gibidir.[43] Her iki çalışma da tefsir, tevil, harfi tercüme, tefsiri tercüme kavramları ve bunlar arasındaki farklar ile başlar.[44] *Tefsir Tarihi*'nin birinci bölümünde Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn döneminde ve tâbiîn sonrası dönemlerde tefsir konuları ele alınır. Diğer bölümde ise "Dilcilere Göre Tefsir, Fırka Tefsirleri, Tasavvufî Tefsirler, Fıkhî Tefsirler, Rivayet ve Dirayet Yönünden Tefsirler, Günümüzdeki Tefsir Hareketleri" başlıkları bulunur. Bu başlıklar da *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ile örtüşmektedir. Sahabe tefsiri ve bu dönemin tefsir kaynakları konusu aynı şekilde anlatılır. Sahabe döneminde tefsirin özelliklerine dair sıralanan maddelerin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'dan alındığı görülür.[45] Sahabeden tefsirde önde gelen isimler olarak Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbâs hakkında anlatılanlar da *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'dan alınmıştır.[46]

Ayrıca İsrailiyata dair anlatımın, konuyla ilgili üzerinde durulan hususların, değerlendirmelerin ve örneklerin aynı olması,[47] *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'un özetlendiğini gösteren örneklerdendir. Cerrahoğlu, birkaç yerde *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*'yi kaynak olarak gösterir.[48] Fakat alıntılarının, bundan çok daha fazla olduğu açıktır.

Cerrahoğlu'nun, Fırka Tefsirleri, Mutezile, Şîa, Havâric'in Kur'ân tasavvuru ve tefsir anlayışı, ardından Felsefî, Tasavvufî ve Fıkhî Tefsir başlıklarını kullanması da Goldziher tarafından oluşturulan modelin devam ettirildiğini göstermektedir. Bu konuların anlatımı ve verilen ör-

[43] Eserin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'dan en belirgin farkı, lüğavî tefsirleri de ele almasıdır. Bk. Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 69.

[44] Bize göre tefsir, tevil, tercüme, mealin tanımları, aralarındaki farklar ve tefsirde ihtilaf nedenleri gibi konular, tefsir tarihinin değil, ulûmu'l-Kur'ân veya tefsir usulü denilen -aslında tefsir ilmine giriş olması gereken- eserlerin konusu olmalıdır. Zehebî'den sonra çok sayıda müellifin aynı şeyi yapması, onun tesirinin çapını göstermektedir.

[45] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/65, 83; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/37, 89.

[46] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/92, 97.

[47] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/109-110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/157.

[48] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/117-127; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/160-176.

neklerin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ile aynı olması,[49] söz konusu şemanın Zehebî aracılığıyla alındığını ortaya koymaktadır.

Şîa'nın alt gruplarının Kur'ân tasavvuru ve tefsir anlayışlarına dair Cerrahoğlu'nun anlatımları, örneklere varıncaya kadar *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ile birebir örtüşmektedir. Hâricîlerin tefsir anlayışı konusu da aynı şekildedir. Tasavvufî tefsirin Zehebî tarafından nazarî ve işârî şeklinde iki kısma ayrılması, Cerrahoğlu tarafından da benimsenmiştir. Konuya dair aktarılan tefsir örnekleri tamamen aynıdır.[50] Goldziher'in tefsir tarihi şemasında Tasavvufî Tefsirden sonra Felsefî Tefsir konusu yer alır. *Tefsir Tarihi*'nde aynı sıralama takip edilmiştir. Tefsirde felsefi yönelişe dair Fârâbî, İbn Sînâ ve İhvân-ı Safâ'dan aktarılan örnekler[51] ve ahkâm, rivayet, dirayet, ilhâdî, ilmî, ictimâî tefsir ekollerinin anlatımı aynıdır. Bütün bu eşleşmeler Zehebî vasıtasıyla, aslında Goldziher tarafından geliştirilen tefsir tarihi yazım yönteminin kullanıldığını göstermektedir. Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*'ni takip eden daha sonraki müellifler de aynı yöntemi devam ettirmişlerdir.

Türkiye'de İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*'nden sonra en fazla yaygınlık kazanmış çalışma Muhsin Demirci'nin Tefsir Tarihi'dir. Bu çalışmada da üçüncü bölüm hariç İsmail Cerrahoğlu ve M. H. ez-Zehebî'nin eserleri aynen takip edilmiştir. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'un giriş bölümündeki tefsir, tevil, tercüme kavramları ile tefsirde ihtilaf nedenleri, Demirci tarafından da ilk konular olarak ele alınmıştır.[52] Devamındaki Hz. Peygamber'in tefsirinin çeşitli örnekleri,[53] sahabe

[49] Aynı örnekler için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/295-298; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/321-328 / Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/307; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/336 / Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/308-309; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/338 / Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/315-325; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/362-365 / Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/351; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/327 / Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/351; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/370-371.

[50] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/9-10; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/297-299.

[51] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/30-40; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/367-377.

[52] Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 32-35, 43-52; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/27-29, 121-126.

[53] Demirci, *Tefsir Tarihi*, 57-61; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/52-53.

tefsirinin bağlayıcılığı,[54] tefsir medreseleri,[55] ictimâî tefsir ekolü[56] gibi konular, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ve Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*'nden faydalanılarak hazırlanmıştır.[57]

Sözü edilen iki eser dışında Celal Kırca'nın *Kur'ân'a Yönelişler* adlı kitabında, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü*'nün tefsir tarihine dair üçüncü, Halis Albayrak'ın *Tefsir Usulü*'nün tefsir tarihi konulu ikinci bölümünde aynı yöntem kendini göstermektedir. Ülkemizdeki tefsir tarihi çalışmalarının seviye olarak *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'un gerisinde olduğu değerlendirmesi,[58] işte bu tabloya dayanmaktadır. J. M. S. Baljon'un Türkçeye *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler* adıyla tercüme edilen kitabı da müellifin önsözde belirttiği gibi *Die Richtungen*'in Modern Tefsir adlı son bölümünün devamı olarak,[59] Goldziher'den sonraki kırk yıldaki çalışmaları aynı yöntemle ele almaktadır.

et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn'dan sonra tefsir tarihine dair yazılan eser adlarında çoğunlukla "itticâhât" ve "menâhic" kelimelerinin kullanılması,[60] Goldziher-Zehebî çizgisinin etkisini yansıtmaktadır. Tüm bu tablo, 19. yüzyıl sonrası modern dönemde tefsir tarihi yazıcılığının, Goldziher tarafından oluşturulan sistematik üzerine kurulduğunu göstermektedir.

2.4. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Özelinde Yeni Yönteme Yöneltilen Eleştiriler ve Bir Öneri

Yukarıda değinildiği gibi kavramların içi onları üretenler tarafından doldurulur. Çağdaş tefsir tarihi, kavram olarak Avrupa'da üretilmiştir.

[54] Demirci, *Tefsir Tarihi*, 78-80; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/85-87.
[55] Demirci, *Tefsir Tarihi*, 87-94; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/91-115.
[56] Demirci, *Tefsir Tarihi*, 238-244; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/479-535.
[57] Eserin farklı tarafları da vardır. Örneğin, üçüncü bölümde işlenen konular önemli ölçüde farklıdır. Ayrıca modernist tefsir birkaç gruba ayrılmış, tefsir çeşitlerine konulu tefsir eklenmiştir.
[58] Öztürk, Mustafa, "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 274.
[59] Johannes Marinus Simon Baljon, *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, trc. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 9.
[60] Geniş bir liste için bk. Ömer Kara, "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı -Sorunlar, Gereksinimler ve Temel Parametreler-", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 385-387.

Bize yani İslâm düşüncesine ait değildir. Bundan dolayı da birçok sorun barındırmaktadır. Sorunların en önemli nedeni Batı aklının ana karakteristiğini yansıtan tefsir tarihini parçalama, kategorilere ayırmadır. İslâm düşüncesinde ise tevhit inancından neşet eden bütüncül bakış esastır.

Modern tefsir tarihi yazım yönteminin üç temel sorunu bulunmaktadır.[61] İlki, sistem sorunudur. Goldziher ve Zehebî, tefsir tarihini önce Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve tedvin dönemlerini kapsayan üç merhale, ardından rivayet ve dirayet tefsiri, sonra mezheplere göre tefsirler ve en son ictimâî, bilimsel gibi yönelişler şeklinde ele almaktadır. Bu şablonda baş taraf ile ortası, son taraf ile öncesi arasında bağ bulunmamaktadır. Bu kopukluk sistem bakımından önemli bir sorundur.

İkincisi, tefsir tarihinin kategorize edilerek ele alınmasıdır. Batı zihin yapısını yansıtan (tahakküm için) kategorilere bölüp tanıma yaklaşımı, bütüncüllüğü bozmaktadır. Parçalar birbirinden kopmakta, bağımsız kompartımanlar haline gelmektedir. Oysa bu parçalar bir bütüne aittir ve aralarında yakın ilişki vardır. Örneğin, İctimâî Tefsir Ekolü başlığı, onu diğerlerinden koparmaktadır. Üstelik başlıkların altındaki konu anlatımları da bu doğrultudadır. Oysa ictimâî yöneliş, rivayet, dirayet, ahkâm, ilmî, lüğavî tefsir yöntemlerinden bağımsız değildir. Onları da ihtiva etmektedir. Fakat bu yöntemlere, ferde değil de topluma yönelik tefsir yaklaşımını eklemektedir. Aynı durum, diğer ekol ve başlıklar için de geçerlidir.

Diğer bir örnek, sahabe ve tâbiîn dönemlerinin kategorize edilmesidir. Oysa sahabe ve tâbiîn uzun süre bir arada yaşamıştır. Keskin ayrımlar bu bütünlüğü bozmakta, parçalamaktadır. Buna karşın klasik eserlerin tasnif şekli ise tefsir tarihini bir bütün olarak daha iyi yansıtmaktadır.[62] Yeni yöntemdeki sorunların nedeni, tarihi "ilerlemeci" yaklaşımla okuma yöntemi olmalıdır. Zira tarihin sürekli ileriye doğru geliştiğinin kabul edilmesi, kategorizasyona yol açmaktadır. Bize göre tarihi "devamlılık/süreklilik" üzerinden okumak daha doğru olacaktır.

[61] Geniş bilgi için bk. Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 112-204.

[62] Ömer Başkan, "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Taşköprizâde'nin Miftâhu's-Sa'âde Adlı Eseri -Osmanlı İlim Geleneği Temelinde-", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 135.

Gelişim de bu esasa ilave edildiği takdirde bütüncül yaklaşım sağlanmış olur. İnsanlar ve toplumların tutum ve davranışları yüzyıllar öncesi ile sonrası önemli ölçüde benzerdir. Buna göre on dört asır sonra yazılan eserler de büyük oranda tefsirdeki sürekliliği yansıtır. Fakat ihtiyaçlar nedeniyle bazı katkılar da sağlarlar. Örneğin, Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ı veya Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân*'ı ile on asır sonraki tefsirler arasında önemli bir benzerlik vardır. İşte bu, devamlılık gereğidir. Çünkü hangi dilde, dönemde, özellikte yazılırsa yazılsın her tefsirde lügat, rivayet, dirayet, ahkâm gibi hususlar az ya da çok bulunmaktadır. Bundan dolayı tefsirler genel hatlarıyla birbirine benzemektedir. Yine bundan dolayı, tefsir eserlerinde aynı şeylerin tekrarı kaçınılmazdır. Farklı tarafları ortaya çıkaran etkenler, zamanın ihtiyaçlarının, yeni bilgilerin ve müfessirlerin karakterlerinin değişik olmasıdır.

Üçüncü sorun ise sınırlılıktır. Yeni yöntemde, tefsir tarihi belli bir dil, zaman ve coğrafya esas alınarak anlatılmaktadır.[63] Arapça dışındaki Türkçe, Urduca gibi diller; zaman bakımından Selçuklu ve Osmanlı dönemi; coğrafi olarak da Afrika, Orta Asya, Anadolu, Balkanlar ile Endonezya, Malezya gibi uzak doğu bölgelerindeki tefsir faaliyetlerine değinilmemektedir. İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) tefsirinden, Mekke, Medine ve Kûfe tefsir medreseleri yanında Yemen, Bağdat, Şam ve Mısır'daki tefsir faaliyetlerinden bahsedilmemektedir. *Die Richtungen*'deki bu dar kapsam, Zehebî ve ondan etkilenenler tarafından takip edilmiştir. Ne var ki, bu kadar sınırlılığa rağmen Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'un tefsir âşıkları için ansiklopedik bir eser olmasını ummaktadır.[64]

Öte yandan yeni yöntemde kullanılan bazı başlıklar ve yapılan bazı değerlendirmelerin yanlış veya eksik olduğu, bazılarında keyfi hüküm-

[63] Bu şekilde kategorize etmenin olumsuz sonuçlarına dair bk. Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", 145-149. Montgomery Watt'ın, Carl Boockelman'ın *GAL* kısaltmasıyla tanınan eserine yönelik, her bir müellifin sadece bir başlık altında görülmesini eleştirmesi de bu minvaldedir. Watt, bir müellifin sadece meşhur olduğu alanda zikredilmesinin diğer alanlardaki çalışmalarını yani diğer yönlerini göz ardı etmeye yol açtığını söyler. (W. Montgomery Watt, *İslâmî Telkikler*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 1.

[64] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/10. Zehebî'nin mukaddimede çizdiği tablo, içinde bulunulan geçiş döneminde "neyin ne olduğunun farkında olunmadığını" göstermektedir.

ler verildiği görülmektedir. Süreç anlatımı yerine yönelimler öne çıkarılmaktadır. Söz konusu sorunlar nedeniyle Zehebî'ye ve onun nezdinde yeni yönteme bazı tenkitler yöneltilmiştir. Örneğin, Fazl Hasan Abbâs, Zehebî'nin tefsir rivayete, tevil dirayete dayanır açıklamasını tenkit eder. Edebî, ilhâdî tefsir tanımlamasının içerik ile uyuşmadığını dolayısıyla doğru olmadığını söyler.[65] Çünkü ilhâdî tefsir başlığının altında bazı şahısların düşünceleri anlatılmaktadır.[66] Bunların tefsir ile ancak uzaktan bir ilgisi kurulabilir. Modernist Tefsir başlığı ve içeriğinde de aynı sorun vardır.[67]

"Mezhebî Tefsir" başlığı bu modelin en sorunlu bölümüdür. Çünkü bütün ayetleri bir mezhebin itikadına göre yorumlamak mümkün değildir. Neredeyse iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda ayetlerin mezhebî görüş ile tefsir edilmesi, sanki mezheplerin kendilerine ait diğerlerinden tamamen farklı tefsir eserleri varmış gibi yansıtılmamalıdır. Nitekim İffet Muhammed eş-Şarkâvî, Goldziher başta olmak üzere oryantalistlerde görülen mezhepleri öne çıkarmanın *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'da bariz bir yöntem olmasını doğru bulmaz.[68] Zehebî'yi ve eserini, ele aldığı konularda hızlı bir bakışla yetinmek, aceleci birinin yaptığı gibi sıçrayarak yol almak, mevzu haberler ve israiliyat, müfessire lazım olan bilgiler konuları etrafında dönüp dolaşmak, tescil boyutu tefsir ve karşılaştırma boyutundan fazla olmakla tenkit eder.[69] Emin el-Hûlî de Goldziher'in Lüğavî, Nahvî, Edebî ve Tarihî Tefsir vb. tefsir çeşitlerine yer vermemesini eleştirir.[70]

[65] Abbâs, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/19-24. Zehebî, ilhâdî tefsir başlığını belirlerken, Süyûtî'nin "mülhidlerin tefsiri" tanımlamasından faydalanmış olabilir. Fakat Süyûtî, burada Râfizîlerin ve Bâtınîlerin aşırı yorum (uydurma)larından bahsetmektedir (Süyûtî, el-İtkân, 4/174). Süyûtî, aslında makbul olmayan tefsiri Mutezile gibi ehli bidatin tefsiri ve mülhidlerin tefsiri şeklinde iki kısma ayırmaktadır. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'da ise ilhâdî tefsir şeklinde ayrı bir başlık bulunmakta ve burada sapkın görüşler anlatılmaktadır.

[66] Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 148.

[67] Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği", 108-109; Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 149.

[68] İffet Muhammed Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, trc. Orhan Atalay-Veysel Güllüce (Erzurum: Ekev Yayınları, 2001), 37-42.

[69] Şarkâvî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, 43-48.

[70] Emîn el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metot*, trc. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1995), 38.

Goldziher'den sonraki modern dönemde bazı eserlerin klasik tabakât usulü ile telif edilmesi de yeni yönteme dolaylı tenkit sayılabilir. Muhammed Tâhir el-Hindî'nin on dört tabakada altı yüz seksen sekiz müfessire yer verdiği *Neylüs-Sâirîn fî-Tabakâti'l-Müfessirîn*, Adil Nüveyhiz'in iki bin müfessiri alfabetik sıraya göre tanıttığı *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatte'l-'Asri'l-Hâzır*, Kâsım el-Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr*, Abdülaziz İzzeddin es-Seyrevân'ın *Mu'cemu Tabakâti'l-Huffâz ve'l-Müfessirîn*, Abdülkahhâr Dâvûd Abdullah Ânî'nin *Dirâsât fi't-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Abdülkâdir Muhammed Sâlih'in *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi'l-'Asri'l-Hadîs*, Muhammed b. Seydî Muhammed Mevlây'ın *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn bi Bilâdi Şinkît*,[71] Seyyid Muhammed Ali Ayâzî'nin *el-Müfessirûn: Hayâtühüm ve Menhecühüm*, Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Ğarbi İfrikıyâ*, Ahmed Muhammed Cemal'in *Me'a'l-Müfessirîn ve'l-Küttâb* adlı eserleri buna örnek verilebilir. Fakat bu eserlerde, klasik dönemde görülmeyen analizlerin bulunması, yeni gelişmelerden tamamen uzak kalmadıklarını göstermektedir.

Tefsir tarihi yazıcılığında hem yeni yöntemin sorunları hem de klasik yöntemin ihtiyaçlara cevap vermemesi nedeniyle bazı arayışlar başlamıştır. Bu denemelerden biri Muhammed Hâdî Ma'rife'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihi'l-Kaşîb*[72] adlı eseridir. Modern dönem bölümleme yöntemi kullanılan eserde, bölümleme ve ekol sistematiği yanında analitik bakışa da önem verilir. Fakat tefsir tarihi, Goldziher ve Zehebî'den biraz farklı bir şablon ile daha kapsamlı ve bütüncül ele alınmaya gayret edilir. Mezhebî ayrımlara yer verilmeyerek yeni bir tasnif denemesi yapılır. Yine Ali Ekber Babaî'nin Türkçeye *Tefsir Ekolleri* olarak çevrilen *Mekâtibu't-Tefsîr* adlı eserinin de ekol sistematiğine

[71] Bilâdi Şınkît yani Moritanya. (Ahmet Kavas, "Şinkît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/170.

[72] *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihi'l-Kaşîb*, aslında müellifin *et-Temhîd fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı geniş hacimli eserinin son iki cildidir. Hâdî Ma'rife, *et-Temhîd*'in ilk cildinde, bu son cildin, Zehebî'nin Şîa'nın Tefsirdeki yerine dair zulüm derecesindeki cahilliği nedeniyle yer vermediği bilgileri tamamlama konumunda olduğunu söyler. (Muhammed Hâdî Ma'rife, *et-Temhîd fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü't-Teâruf li'l-Matbûât, 2011), 1/437.

dayanmakla beraber kronolojik yazım ile ekolcü ve analizci yeni yöntemi mezcetme arayışında olduğu söylenebilir.

Henüz çok az sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, Türkiye'de de tefsir tarihi yazımı nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranmaya başlanmıştır. 2014 yılında Kayseri'de düzenlenen Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu[73] bu çalışmaların en önemlisidir. Adı geçen sempozyumda, ağırlıklı olarak durum tespiti yapılmış ve bize ait bir tefsir tarihi sistematiği için bazı öneriler de sunulmuştur.

Tefsir tarihi yazımında hangi yöntem tercih edilirse edilsin, bazı açılardan eksik kalacak ve tenkit edilecektir.[74] Çünkü çeşitli diller, bölgeler, devirler, eğilimler, eserler gibi çok sayıda unsuru bir şablona sığdırmak mümkün değildir. Bu yöntem sorunu yanında, ilk üç asrın sosyo-kültürel haritasını çıkaracak yeterli kaynağın ya da var olan dağınık bilgileri toplayan çalışmaların olmaması, tefsir tarihinin çok geniş bir alanı ve birikimi içermesi diğer zorluklardır. Onun için standart bir tefsir tarihi yazım modelinde ısrar edilemez. Bizim önerimiz, klasik kronolojik yöntem ile modern bölümlemeci analitik yöntemi sentezlemeye dayalı bir model oluşturulmasıdır. Klasik yöntemin, bütünlüğü ve kapsayıcılığı sağlayan tarafı ile yeni yöntemin analitik bakışı birleştirilmelidir. Kısa vadede, Fazıl b. Âşûr'un Türkçeye *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi* adıyla çevrilen *et-Tefsîr ve Ricâlüh* adlı eserindeki usule benzer şekilde,[75] yeni yöntemden analitik bakışı alan klasik usuldeki kronolojik sürece dayalı bir tefsir tarihi çalışması en doğrusu olacaktır.

Uzun vadede ise bir proje dahilinde tefsir tarihine dair geniş bir arşiv hazırlanmalıdır. Böylece genel ve özel hatlarıyla büyük resim ortaya çıkarılmalıdır. Büyük resme kuşatıcı bir bakış/okuyuştan süzülen şema ve yazım denemeleri yapılmalıdır. Böyle bir çalışmanın sağlıklı olabilmesi için de önce İslâmî ilimler tarihinin yeniden, yerli bir bakışla, baştan sona ele alınmasına ihtiyaç vardır. Zira tefsir, bu en büyük resmin

[73] Sempozyumdaki sunumlar, Araştırma Yayınları tarafından 2015 yılında kitap olarak neşredilmiştir.

[74] Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 43, 57, 168-204.

[75] Fazıl b. Âşûr'un eserinin analitik yönü dikkat çekmektedir. Fakat adı geçen tefsirleri tanımayanların bu analizlerden istifade etmesi zordur. Senteze dayalı bu önerimize, Abdülhamit Birışık'ın, *Hind Altıkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* ve Süleyman Ateş'in, *İşari Tefsir Okulu* gibi çalışmalar da örnek verilebilir.

içinde yer almaktadır. Bu çalışmaların, tek boyutlu değil birkaç boyutlu bakışa dayalı olması gerekir. Örneğin, ilk dönemde ilmin tamamen rivayete dayandığını söylemek tek boyutlu bakıştır. Aklî çabaları yani dirayeti dışarıda bırakmaktadır. Sahabe döneminde tefsir için ilkel bir tablo çizmek de tek boyutlu bir bakıştır. Oysa dil, mantık, tenkit, israiliyat gibi hususlara, sahabe tarafından önem verilmiştir.

SONUÇ

Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî tarafından tabakât usulüyle kaleme alınmış bibliyografik-kronolojik birkaç eser dışında tefsir faaliyetlerinin başından itibaren 19. yüzyıla kadarki klasik dönemde müstakil tefsir tarihi eserleri bulunmamaktadır. Bazı tefsirlerin mukaddimelerinde, kısa da olsa tefsirlere ve müfessirlere değinilmesi de tefsir tarihi ile ilişkilendirilebilir.

19. yüzyıl sonrası modern dönemde Avrupa'da akdemiler sayesinde başlayan branşlaşma ve uzmanlaşma sonucu, her bir ilim dalı için müstakil tefsir tarihi yazımı başlamıştır. Bu çalışmalar, klasik dönemde görülmeyen yeni bir yönteme dayanmaktadır. Tarih, konu yani gelişim aşamaları, ekol ve yöneliş bazlı ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, analitik bir bakışa dayandığı için konu anlatımında analizlere önem verilmektedir.

Modern dönemde tefsir tarihine dair ilk müstakil çalışma Goldziher tarafından yapılmıştır. *Die Richtungen der Islamichen Koranauslegung* adlı eseriyle o, tefsirle iştigal eden Müslüman müellifleri oldukça etkilemiştir. Yeni bir paradigma sunan, ekol merkezli ve etkileyici analizlere dayalı yöntem ile ilk defa karşılaşan bu müellifler, telif ettikleri eserlerde aynı sistematiği kullanmaya başlamıştır. İslâm âleminde bunu müstakil bir çalışma ile ilk defa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî yapmıştır. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eserinde *Die Richtungen*'in Arapça çevirilerinden faydalanarak Goldziher tarafından ortaya konan tefsir tarihi modelini aynen almıştır. Sadece bölümleri değil *Die Richtungen*'deki konu anlatımlarını ve örnekleri de çalışmasına dercetmiştir. Zehebî, İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*'indeki tefsir tarihi bilgilerinden de faydalanmıştır. Fakat *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'unda

Die Richtungen'in tesiri, diğerleri ile mukayese edilemeyecek derecede fazladır.

Modern dönemde Goldziher'e dayanan tefsir tarihi yazım modeli, Zehebî sayesinde yerleşip yaygınlaşmış ve daha sonra kaleme alınan eserlerin çoğuna tesir etmiştir. Ancak bir oryantaliste ait olan bu modelin sorgulanmadan alınması, üzerinde ciddiyetle durulması gereken önemli bir meseledir. Çünkü her medeniyet, kendine ait kodlar ile kavramlar ve modeller üretir. Ontolojik ve epistemolojik bakımdan bizden tamamen farklı Avrupa'da üretilen ve halen tedavülde olan tefsir tarihi sistematiğinde ciddi sorunlar bulunmaktadır. Tefsir tarihinin zaman, mekân ve dil bakımından sınırlı şekilde ele alınması, bir kısım çalışmaların dışarıda bırakılması nedeniyle kapsamlı bir tarih yazımına sahip değildir. Ekol ve mezhepler bu modelin merkezine yerleştirildiği için tarihsel süreç ve çalışmalar, birbirinden kopuk parçalara bölünmüştür. Bu kategorizasyon da bütünlüğü bozmaktadır. Bölümler arasında bağlantı olmadığından insicam kaybolmakta, bütüncül bakış sağlanamamaktadır.

Goldziher'e dayanan tefsir tarihi sistematiğinin sorunlu olması nedeniyle yakın zamanlarda yeni model arayışları başlamıştır. Bize göre öncelikle bu temel soruna dair farkındalık oluşturulması gerekir. Çünkü bir sorunu veya seviyeyi aşmanın ilk adımı, içinde bulunulan durumun iyice farkında olunmasıdır. Daha sonra arayışlar ve denemeler ile bize ait bir tefsir tarihi yazım yöntemi ya da yöntemleri geliştirilmelidir. Kanaatimize göre tefsir tarihi yazımı, klasik yöntemin kapsayıcılığı ile yeni yöntemin analitik bakışını birleştiren bir modele dayanmalıdır.

KAYNAKÇA

Abbâs, Fazl Hasan. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn esâsiyyâtühû ve itticâhâtühû ve menhecühû fi'l-'asri'l-hadîs*. Ürdün: Darü'n-Nefâis, 2016.

Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.

Arslan, Ali. "İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri*. 93–103. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

Aygün, Abdullah. "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 147-192.

Aygün, Abdullah. "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 141-160.

Baljon, Johannes Marinus Simon. *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. trc. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.

Başkan, Ömer. "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Taşköprizâde'nin Miftâhu's-Sa'âde Adlı Eseri -Osmanlı İlim Geleneği Temelinde-". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 103-135. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Birışık, Abdülhamit. "Müfessir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Cündioğlu, Dücane. "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-". *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51-73.

Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine". *İslâmiyât* 8/1 (2005), 11-24.

Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği-Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler". *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri*. ed. Ömer Kara. 103-114. Bursa: Kurav Yayınları, 2007.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2013.

Efendioğlu, Mehmet. "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/291-292. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*. trc. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1384/1955.

Goldziher, Ignaz. *Zâhirîler*. trc. Cihad Tunç. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Gökyay, Orhan Şaik, "Cihannümâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Görgün, Tahsin. *İlahi Sözün Gücü*. İstanbul: Külliyat Yayınları, 2013.

Görgün, Tahsin. "Goldziher, Ignaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 14/ 105-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Gürkan, Salime Leyla. "Geıger, Abraham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Ek-1/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Hatipoğlu, Mehmet Said. "Goldziher, Ignaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 14/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hatipoğlu, İbrahim. "Yakın Doğu Seyahati ve Eserleri Bağlamında Ignaz Goldziher ve İslâm Dünyası ile Fikrî Etkileşimi". *Marife* 2/3 (2002), 107-121.

Hûlî, Emîn. *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metot.* trc. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1995.

Kara, Ömer. "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı -Sorunlar, Gereksinimler ve Temel Parametreler-". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu.* ed. Mustafa Karagöz. 379-408. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri.* Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Kavas, Ahmet. "Şinkît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kaysî, Kâsım. *Târihu't-tefsîr.* Bağdat: Matbaatü'l-Mecmaü'l-İlmî el-Irâkî, 1966.

Ma'rife, Muhammed Hâdî. *et-Temhîd, fî 'ulûmi'l-Kur'ân.* Beyrut: Dârü't-Teâruf li'l-Matbûât, 2011.

Okumuş, Mesut. "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Yazıcılığındaki Yeri". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri.* 425-434. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

Özsoy, Ömer. "Kitap Değerlendirmesi (İslam Tefsir Ekolleri)". *İslâmiyât* 1/1 (1998), 111-122.

Öztürk, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu.* ed. Mustafa Karagöz. 247-274. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bakış". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları.* ed. Bilal Gökkır vd. 1/91-160. Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011.

Öztürk, Mustafa. "Şiî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri". *Ta-*

rihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar. ed. Bilal Gökkır vd. 243-277. İstanbul: İlim Yayma Vakfi Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010.

Paçacı, Mehmet. "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem". *İslâmîyât* 4/4 (2001), 91-110.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi' 'aşar*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2006.

Şarkâvî, İffet. *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*. trc. Orhan Atalay-Veysel Güllüce. Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Türcan, Selim. "Yeni Bir Tefsir Tarihi Kuramı ve Yazımı Mümkün Müdür?". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 331-356. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Watt, W. Montgomery. *İslâmî Tetkikler*. trc. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

Yaşar, Hüseyin. "Alman Oryantalistler Bağlamında Tefsir Tarihi Yazımında Oryantalist Bakış Açısı". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 172-210. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Yıldırım, Mustafa. "17. Yüzyılda Avrupa'da Kurulan Bilim Akademileri ve Bilimsel Gelişmelerdeki Rolleri". *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/Özel (Aralık 2019), 96-113.

Yücel, Ahmet. "Hadis İlminde Tarih Anlayışı ve Hadis Tarihi Yazıcılığı". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21/11 (2013), 271-302.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2012.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943.